

החוט המקשר: היעדר מחויבות לאמת

גדעון אביטל-אפשטיין

בועז וונטיק וזכי שלום (2012). *מלחמת יום הכיפורים: המלחמה שהיה אפשר למנוע – כיצד הוכשלו המאמצים להגיע להסדר מדיני לפני מלחמת יום הכיפורים*. תל אביב: רסלינג; יגאל קיפניס (2012). 1973 – הדרך למלחמה. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר

"בין לקבל תכתיב מדיני מצרי לנסיגה או לקבל אש מצרית, הייתי מציע לקבל את האש המצרית".

"נאר דאס פעלט מיר נאך" (בידיש: "רק זה עוד חסר לי").

"אם יקרה, שיקרה".

כל אחד משלושת המשפטים האלה יכול לשמש כותרת לדיון. המובאה הראשונה היא ייצוג של הברירה הטבעית הישראלית זמן קצר לפני המלחמה, בסגנונו האופייני של שר הביטחון, משה דיין.¹ את האנחה ביידיש פלטה ראש הממשלה גולדה מאיר כשייללו הצופרים סמוך לשעה שתיים בצהרי 6.10.1973 תוך כדי ישיבת ממשלה בקריה בתל-אביב. המשפט השלישי לקוח מדברי הרמטכ"ל התשיעי, דוד (דדו) אלעזר, שנאמרו במטבח של גולדה² בדירתה ברמת אביב, ב-18.4.1973, בשיאה של כוננות "כחול-לבן". דומה כי צירופם של הטקסטים מאפשר לשחזר מעט את הלך הרוח ששרר בארץ בעידן שעליו נאמר כי "מעולם לא היה מצבנו טוב יותר"³ (גיא, 1998, ע' 208).

לרגל 40 שנה למלחמת יום הכיפורים התחולל בארץ "פסטיבל זיכרון": פורסמו כתריסר ספרים חדשים, נערכו מאות מפגשים וכנסים והתקשורת המשודרת

1 בהופעה פומבית לפני המלחמה. מובא בסדרת הטלוויזיה המפורטת בהערה 6 להלן.

2 בחרתי לכנותה בחלק מהמקרים בשמה הפרטי, כפי שהתמסד בתקשורת בזמנה.

3 מפי רב-אלוף חיים ברלב, הרמטכ"ל השמיני. כמו כן שימש הטקסט את מפלגת העבודה במערכת הבחירות לכנסת השמינית.

והכתובה ואף המדיה החדשה הוצפו בשפע של תוכניות וחומרי תעודה. זו ראייה לכאורה לכך שסיפור המלחמה ההיא עדיין מדמם בחברה החברה הישראלית. ביטוי לנוכחותה כזיכרון חי ניתן למצוא בסדרת רומנים שנכתבו בעשור האחרון, שהמלחמה נתפסת בהם כאירוע מעצב בחיי הגיבורים.⁴ תחילה דבק במלחמה זו הכינוי "מחדל",⁵ בהתייחס בעיקר להיעדר התרעת מודיעין ולאנדרלמוסיה ביחידות מחסני החירום (ימ"חים), ביטוי המייצג כשל או קלקול חמור אך בר-תיקון. בהמשך הוחלף ה"מחדל" בדימוי מוחשי יותר, "רעידת אדמה"⁶ (שיף, 1974), כלומר אירוע מסוכן, הרסני ולעתים קטלני, אך מידי שמים – איש אינו אשם בו. לימים הפכה המילה "טראומה" לייצוג הדומיננטי של המלחמה.

רק בשנים האחרונות זוכים אירועי הזירה המדינית בתקופה שקדמה למלחמה לדיון ציבורי, ובעניין זה תרומתם של שני הספרים הנסקרים היא מכרעת, לצד תוכניות תעודה בטלוויזיה על בסיס תחקירים מקיפים.⁷ ספרם של וונטיק ושלוס וספרו של קיפניס מבוססים על מחקרים מקיפים ויסודיים ונתמכים במסמכים שטרם פורסמו.

וונטיק ושלוס מבררים מדוע לא עלו יפה מאמצי ארצות הברית בשנים 1967-1973 לקדם הסדר מדיני בין מצרים וישראל. הכישלון הוא לכאורה אמריקאי. הספר מכיל סקירה מפורטת של הזירה המדינית אחרי ששת הימים, במהלך ה"התשה" ועד קיץ 1973. אבני הדרך הן תוכנית ויליאם רוג'רס הראשונה (אוקטובר 1969); הפסקת האש (אוגוסט 1970); המשבר בירדן (ספטמבר 1970); שליחות גונאר יארינג (פברואר 1971) שנדחתה על ידי ישראל ומצרים נענתה לה עם הסתייגויות לגבי זיקה לשאלה הפלסטינית; יוזמות אנואר סאדאת ומשה דיין להסדר חלקי בתעלה; הנצחת הקיפאון המדיני תחת ידיו של הנרי קסינג'ר, היועץ לביטחון לאומי בבית הלבן; גירוש היועצים הסובייטים ממצרים (יולי

4 ראו למשל גרוסמן, 2008; מיכאל, 2011; נבו, 2011; פלס, 2012; קראוס-ויינר, 2001.

5 ועדת השופט שמעון אגרנט תרמה לקיבוע המושג "מחדל" בתודעה, והמחדל הוא שם הספר הראשון שפורסם על המלחמה עם סיומה (בן פורת ואחרים, 1974).

6 פרק 10 בסדרת הטלוויזיה משנת 1998 "תקומה: 50 השנים הראשונות 1948-1988" (תסריט ובימוי: דינה צבי-ריקליס) נקרא "1973 – רעידת אדמה".

7 סדרה של ארבעה פרקים בשם "לא תשקוט הארץ" (בימוי: עמית גורן, לוי זיני, אידו סלע; תחקיר, תסריט וראיונות: אמיר אורן, מיכה פרידמן, גדעון אביטל-אפשטיין) שודרה ב-2013 בערוץ הראשון, ואילו הסדרה "1973 – יומני מלחמה" (בימוי: אריק ברנשטיין, וינסנט דה-קוונטט; תסריט: אילן זיו, אריק ברנשטיין), שהייתה חלק מפרויקט של הזכיינית קשת לציון 40 שנה לפרוץ מלחמת יום הכיפורים, שודרה באותו זמן בערוץ השני.

1972); ערוץ חשאי בין קיסנינג'ר וחאפז איסמעיל, יועצו של סאדאת (פברואר 1973); וביקורה של גולדה בוושינגטון, שבעקבותיו דעך המשא ומתן וישראל המשיכה לקבל אספקה מואצת של מטוסי קרב מדגם סקיהוק ופנטום (מרס 1973).

על הפגישה הגורלית בביתה של ראש הממשלה ב-18.4.73, שבה השתתפו השרים דיין וישראל גלילי, נכתב כי "מדברי הנוכחים במפגש עולה שלכולם כמעט היה ברור שדחיית יוזמתו של איסמעיל פירושה מלחמה. למרות זאת, איש מהנוכחים לא העלה לדיון את האפשרות לקבל את ההצעות האלה" (וונטיק ושלום, 2012, עמ' 229).⁸ הצעתו של איסמעיל דומה להפליא להסכם השלום שנחתם לבסוף בין מצרים וישראל ב-1979. היא כללה שלושה יסודות עיקריים: (1) סיום מצב המלחמה, הכרה בישראל, מעבר חופשי בתעלת סואץ, נוכחות בין-לאומית בשארם א-שייח ובנקודות נוספות, פירוז שטחים מסוימים בסיני וביטול החרם הערבי תמורת נסיגה מלאה מסיני; (2) מצרים תקבל כל הסדר בין ישראל לבין ירדן והפלסטינים לגבי הגדה המערבית ורצועת עזה; (3) כינון נורמליזציה מלאה עם פתרון הסכסוך הישראלי-ערבי בכללותו.

וונטיק ושלום סבורים כי ארצות הברית צידדה בקיפאון מדיני מתוך הערכה שהמזרח התיכון אינו נתון במשבר קריטי ושמצרים לא תעז לתקוף את ישראל נוכח עליונותה הצבאית; הספר אינו מעניק משקל רב למתח בין היועץ קיסנינג'ר ומזכיר המדינה ויליאם רוג'רס וגם לא ליחסי המעצמות על רקע המלחמה הקרה, ובפרט על רקע מלחמת וייטנאם. לטענתם, ישראל גילתה עיקשות ולא ניאותה להסדר על בסיס נסיגה מלאה מסיני, ואילו מצרים "לא הייתה מוכנה לשלום מלא עם ישראל בתמורה לנסיגה מוחלטת משטחי סיני ורצועת עזה" (שם, עמ' 263) לנוכח תביעתה לזיקה כלשהי לעניין הפלסטיני ולהסדר כולל עם העולם הערבי. בסוגיה זו קיפניס מציג עמדה שונה, ולפיה סאדאת הסכים לנתק דה-פקטו את המשא ומתן עם ישראל מערוצים אחרים ולגשר על הדרישות והרגישויות בנדון באמצעות נוסחה בלתי מחייבת.

ספרו של קיפניס ממוקד יותר מבחינת לוח הזמנים ועוסק בעיקרו בשנת 1973. במרכז המחקר והדיון ניצבת יוזמת השלום של סאדאת, באמצעות שליחו איסמעיל, בעוד מצרים מקדמת אופציה צבאית, למקרה של כישלון המאמץ המדיני להחזרת סיני לשליטה מצרית, שיעודה שבירת הסטטוס-קוו בתעלת

8 קדם לפגישה זו דיון בדבר סכנת מלחמה, בהשתתפות הרמטכ"ל אלעזר, ראש המוסד צבי זמיר וראש אמ"ן אלי זעירא ואחרים.

סואץ וניפוץ תפיסת הביטחון של ישראל. לפי קיפניס, הכישלון המדיני היה של ישראל, ולא של ארצות הברית. ראשי ישראל טעו לחשוב שעליונות צבאית, הרתעה וגיבוי אמריקאי די בהם למנוע מלחמה ושלשם כך אין צורך בתהליך מדיני או במראית עין שלו. את הסירוב להסדר פשרה ואת הקיפאון המדיני הובילו מנהיגי ישראל, לא הבית הלבן, לא מחלקת המדינה. במלאכת מחשבת אורג קיפניס פרטים רבים למסכת אחת. וונטיק ושלום דנים בשש השנים המעצבות ואילו קיפניס ממוקד בתשעת ירחי הלידה של המלחמה. בספרו הוא טוען לבכורה של קונספציה מדינית שגויה על פני הקונספציה המודיעינית שהכזיבה.

במבוא לספרו טוען קיפניס, כי "סרבנותם של גולדה מאיר ושרי מטבחה בשנת 1973 ורתיעתם מקידום כל יוזמת הידברות נשענו על הלך הרוח בציבור הישראלי" (קיפניס, 2012, עמ' 14). לכאורה, מסר זה מלמד זכות על הצמרת הישראלית ולמצער מנפק לה טיעונים להקלה בעונש. אלא שבמציאות, המערכת הפוליטית, הפיקוד הצבאי, והתקשורת כבעלת-ברית מסורה להם הם שניווטו את דעת הקהל ולא להפך. עם זאת, צריך להודות כי בעקבות הניצחון ב-1967 והמפגש עם השטחים שנכבשו עברה החברה הישראלית בכללותה תהליך אקסטטי, שכדי למתן ולשכך את האנרגיות שבעבעו בו נדרשה מנהיגות אחרת מכפי שעמדה לרשות ישראל בעת ההיא.

קיפניס מפרט את פגישותיה הקריטיות של גולדה בווינגטון בחורף 1973 (28.2-1.3), שבמהלכן ניאותה ישראל להמשיך הדיאלוג החשאי בין מצרים וארצות הברית בלי שום התחייבות או נכונות מצידה להיענות להצעות, תמורת המשך הספקת סקיהוקים ופנטומים וסיוע בהשבחת מיראזים עם מנוע אמריקאי. הנשיא ניקסון והמזכיר קיסינג'ר נוכחו לדעת בעקבות הפגישות שאין עם מי "לעשות עסקים" על הסכם שלום לפני הבחירות בישראל בשלהי 1973, אם בכלל.

עד מהרה הבינה מצרים כי ישראל וארצות הברית גוררות רגליים. קיפניס מציין כי בתחילת אפריל 1973 פרסם *ניוזוויק* ריאיון של ארנו דה-בורשגרייב (Arnaud de Borchgrave) עם הנשיא סאדאת, תחת הכותרת: "המלחמה עכשיו היא מחויבת המציאות".⁹ בד בבד קיים אותו עיתונאי ריאיון מצולם עם גולדה,¹⁰ המבטא היטב את עמדתה הסרבנית של ממשלת ישראל, אותה סרבנות שסאדאת הבין וזיהה גם בעקבות "מזמוז" הדיאלוג החשאי. בריאיון זה נאמר בין השאר:

The battle is now inevitable. *Newsweek*, April 9, 1973 9
www.youtube.com/watch?v=40nBKNDIUb8 10

שאלה: את רוצה את שארם-א-שייח?

תשובה: נכון.

שאלה: את רמת הגולן?

תשובה: כן.

שאלה: את רוצה את מזרח ירושלים? את רוצה את רצועת עזה? את רוצה עמדות צבא בגדה המערבית? [...] כעת, האם יש סיבה כלשהי להאמין שאם תדבקי בעמדתך זו לא תצאו שוב למלחמה עם הערבים?
תשובה: הסיכוי למלחמה יהיה קטן לאין ערוך.

בחלקו השני של המפגש אצל גולדה, ב-18.4.73, שנעדרו ממנו הרמטכ"ל אלעזר, ראש המוסד זמיר וראש אמ"ן זעירא, נדונה הסוגיה המדינית. בפורום מצומצם, שכלל את השלישייה שכונתה "טריוקה" (ראש הממשלה מאיר, שר הביטחון דיין והשר בלי תיק גלילי), "נקבע כי ישראל מעדיפה לקדם פני מלחמה עם מצרים, שתתרחש כנראה בתקופה הקרובה, על פני הצעה להגיע בתיווך ארה"ב, להסכם עם מדינה זו" (שם, עמ' 95). זהו בלי ספק אירוע מפתח בסיפורה של מלחמת יום כיפור, וקיפנים מעלה שלוש טענות בנוגע אליו: א. ה"טריוקה" הסתירה מהמטכ"ל ומראשי המודיעין את פרטי המשא ומתן החשאי ולכן השתבשה הערכת המצב לגבי היתכנות מלחמה. ב. ה"טריוקה" "ידעה" (כניסוחו של קיפנים) שהמלחמה תתרחש בחודשים שלאחר מכן. ג. ה"טריוקה" "ידעה" שישראל לא תוכל להקדים מכת מנע ולגייס מילואים מבעוד מועד באופן שיגביר את המתיחות, ובכך כבל הדרג המדיני את ידי הפיקוד העליון. זאת אולי ליבת הספר, ולדיו של קיפנים אין ספק שגולדה ודיין מילאו את תפקיד ה"רעים" בדרמה.

לעניין אי-שיתוף הדרג המקצועי במידע על הציר המדיני החשאי, שקיפנים מדגיש, הנה כמה השגות. ראשית, קיפנים עצמו מציין כי זמיר העביר לדיין, לגלילי ולאלון מידע על פגישותיה של גולדה בווינגטון, כך שהוא הכיר את הפרטים. שנית, לחוקרי היסטוריה ומשפט קל יותר להוכיח "ידיעה" מאשר "אי-ידיעה", ולפיכך תמוהה בעיני הטענה הנחרצת כי זמיר, זעירא ואלעזר לא הכירו את האפיק המדיני החשאי ואת מה שנאמר בו ובעיקר את מה שלא נאמר בו, אף כי זמיר הצהיר זאת באוזני קיפנים בריאיון המופיע בספר. במערכות היחסים הקרובות מאיר-זמיר ודיין-זעירא, לא סביר לדעתי שאנשי המודיעין נוטרלו מהמידע הרלוונטי. שלישית, אם אכן חסר לאנשי הדרג המקצועי אותו חלק בפאזל, ספק רב בעיני אם הימצאותו הייתה משנה את ההערכה בנוגע לסבירות

המלחמה. אחרי ככלות הכול, בחלק ה"גלוי" של המפגש ב-18.4, כשאלעזר, זמיר וזעירא נכחו, הצהיר דיין: "באופן בסיסי אני חושב שהם [המצרים] מתגלגלים למלחמה נוספת איתנו" (ברטוב, 2002, ע' 260). באותה שעה, הרמטכ"ל אלעזר "מקבל החלטה חד-משמעית שהמלחמה אפשרית ושיש לעשות את כל ההכנות הדרושות" (שם, עמ' 265). ב-21.5 שחרר שר הביטחון את הרפליקה: "ג'נטלמנים, בבקשה להתכונן למלחמה" (שם, עמ' 286). מה עשה הרמטכ"ל באותם שבועות וחודשים כמתחייב מן ההנחיה הזאת? כמעט כלום. נתק מהמציאות לא היה נחלת אדם זה או אחר אלא שיקף את רוח הצמרת המדינית והצבאית, בהזנה הדדית של תחושת "אני ואפסי עוד", פרי כחש ואופטימיות חסרת תקנה.

גם את הטענה שה"רטוריקה" ידעה או לפחות סברה כי צפויה מלחמה בחודשים הקרובים, קשה לי לקבל. אין לכך ראיה פוזיטיבית או נסיבתית, ולא נכון לדעתי לקבוע ממצאים ברורים על פי רטוריקה פומבית. שר הביטחון לא היה היחיד בימים ההם שאמר אז דבר והיפוכו – אפשר להזכיר בהקשר זה גם את הרמטכ"ל ואת מפקד חיל האוויר – ולו העריך ברצינות כי מלחמה של ממש בפתח (להבדיל מיום קרב, מחטף, תקרית או חידוש ה"התשה"), יש להניח כי הצבא היה נערך ומגיב ברצינות.

אנו מגיעים כעת לסוגיית המכה המקדימה וגיוס המילואים, ולטענתו של קיפניס כי גולדה, דיין ואולי גם גלילי הכירו במחויבות בלתי רשמית של ישראל כלפי ארצות הברית לוותר על התקפת מנע וגיוס מילואים, גיוס שיגביר את המתוחות, בתמורה להמשך הספקת מטוסים לישראל ולעיכוב התהליך המדיני. טענה זו מעוררת אצלי כמה תהיות: אינני מכיר אסמכתה לטענה זו; לא ברור מהי מידת התוקף של התחייבות בלתי רשמית בעניין כזה אם בכלל ניתנה, ואם כן, לא ידוע אם הייתה מוגבלת בזמן, כבולה בתנאים נוספים או כפופה לסייגים כלשהם. מוכרת לי גרסה לא מאומתת, שלפיה ראש הממשלה לוי אשכול, במסגרת מסע רכש בארצות הברית ב-1968, שהתלווה אליו מפקד חיל-האוויר מוטי הוד, ביטא הערכה, כי תוספת כוח צבאי ממשית והרחקת בסיסי אוויר של מצרים ממרכזי אוכלוסייה בארץ תקטין את הזדקקותה של ישראל למכת מנע מקדימה. התחייבות מפורשת אין כאן; הבנה כלשהי – אולי. תהייה נוספת היא אם הנושא עלה מחדש במפורש במפגשים שהתקיימו בשנת 1973, ואיזו תפיסה העביר בנדון מוטי הוד לבני פלד, שהתמנה למפקד חיל האוויר במאי אותה שנה. בספרו המונומנטלי *מלחמה ביום הכיפורים* (גולן, 2014) מדווח שמעון גולן על מודעות גבוהה בלשכת שר הביטחון ובמטכ"ל לגבי חסם מדיני שיסכל

מלחמת מנע או מכה מקדימה. אולם עמימות רבה שוררת בסוגיה. מצד אחד, היה ברור שאילוצים מדיניים עלולים למנוע צעד מקדים, ומן הצד השני, "אם ייוודע שהאויב עומד לתקוף במועד מסוים, רצוי ואף אפשרי להנחית מכה אווירית מקדימה" (שם, עמ' 66-67). בסוף אפריל 1973 העיר סגן הרמטכ"ל, ישראל טל: "לא נוכל להיות הראשונים שיורים, במידה שאני חושב מה האמריקאים יגידו. נדמה לי שיצחק רבין אמר שהם ממש הזהירו מפני זה". דיין השיב כי ייתכנו מצבים שארצות הברית דווקא תהיה מעוניינת במהלך ישראלי מקדים. והרמטכ"ל אלעזר הוסיף משלו באותו דיון: "אנחנו צריכים להדביק איזה משהו ברגע האחרון, זה לא בלתי אפשרי, משום שאני סומך על הערבים שיעשו ולו שגיאה קטנה..." (שם, עמ' 67).

מכל מקום, חיל האוויר תכנן ערב המלחמה מכה מקדימה על שדות תעופה במצרים ובסוריה, ובשבת בבוקר, ביום פרוץ המלחמה, הטייסים תודרכו והמטוסים הוכנו וחומשו לביצוע משימה זו. ביום עיון שנערך כשנה לפני המלחמה סיכם מפקד החיל הוד דיון על המלחמה הבאה: "חיל האוויר יחזור, למרות איום הטילים המצרי והסורי, על הישגיו מששת הימים, אך מה שארך אז שלוש שעות והשאיר את העולם בתדהמה, יבוצע הפעם בארבעים דקות" (ידלין, 2003 עמ' 67) התשוקה לחזור על מבצע "מוקד" (השמדת מטוסי אויב על הקרקע) מבטאת קיבעון ומעוררת ספק בנוגע להבנת הזירה: מערך הנ"מ המצרי והסורי ולא צי המטוסים נטרל את העליונות האווירית של צה"ל. לכלי הטיס של האויב נועד מלכתחילה תפקיד מוגבל במערכה.

במסגרת ציוני הזיכרון במלאת 40 שנה למלחמת יום הכיפורים נוכח הציבור שהקרב על הזיכרון עדיין נמשך במלוא עוזו, בין השאר מחמת מיעוט הישגים וריבוי טרוניות. מעט שלל נותר לחלוקה, הכאב עדיין נוכח, והתסכול טרם נשכח. בשיח הציבורי של 2013 ניתן להבחין בשבע תפיסות, שכל אחת מהן טוענת לבכורה, כרעיון מסדר לגבי המלחמה. אמנה אותם בקצרה: 1. חטא הגאווה; 2. בורות מקצועית; 3. מיתוס "ופרצת" (שבעטיו לא גיבש צה"ל תפיסת הגנה); 4. המחדל המדיני; 5. מחדל ההרתעה; 6. כישלון חיל האוויר במערכה; 7. תפקוד לקוי של הרמטכ"ל.

בין כל הטענות הללו, שלכל אחת מהן יש בסיס, ונוכח קשרי הגומלין ביניהן, אני מזהה חוט מקשר מרכזי: היעדר מחויבות למושג האמת. דומה כי השיח הציבורי והצבאי, ביחד ולחוד, משועבדים למערכת סבוכה של נרטיבים, אמונות, מיתוסים, אידיאולוגיות, אינטרסים וחשבונות אישיים. ובהקשר זה ניתן לומר כי התפתח בישראל "מיתוס" חדש: מיתוס הפקת הלקחים.

מחקר היסטורי, באמות מידה מקצועיות ובגישה ביקורתית, מסייע בלי ספק לבירור האמת, וספריהם של וונטיק, שלום וקיפניס הם תרומה חשובה בכיוון זה. חבל שהדיון גולש לעיתים למתקפות אישיות של ההיסטוריונים זה על זה (בולטים במיוחד בהקשר זה קיפניס ואורי בר יוסף). מכל מקום, יש לקוות שארכיון צה"ל יפתח סוף-סוף את שעריו לחוקרי התקופה, ויימנע מדרכו הנלווה לשחרר מפעם לפעם טקסטים פיקנטיים כאלה ואחרים. על פי תקנות מכוח חוק הארכיונים, תקופת החיסיון לגבי מערכת הביטחון היא 50 שנה ולגבי נושאי מודיעין מיוחדים 70 שנה. יצחק רבין, כשר הביטחון, קיצר את תקופת החיסיון בכל הנוגע למבצע קדש, ואין כל סיבה שלא ללכת כעת בעקבותיו ולהסיר לאלתר את החיסיון התקף עדיין לגבי מלחמת ששת הימים, מלחמת ההתשה ומלחמת יום הכיפורים.

הייתכן שהמגעים המדיניים, הגלויים והחשאיים בראשית 1971 ובראשית 1973 היו יכולים למנוע את מלחמת יום הכיפורים? האם היה התהליך המדיני עשוי להבשיל להסכם שלום שהיה מיתר את המלחמה? הייתכן שישאל מקבלת החלטות אמיצות רק בעקבות אסון או בעקבות חקירה נגד מקבלי החלטות? אם התשובה על שאלות אלו חיובית, כי אז יש לראות במלחמת יום הכיפורים מלחמת ברירה על כל המשתמע מכך. ואולם, אין לדעת מה היה קורה אילו ואלמלא. זו דילמה שהלב נמשך אליה והראש מזהיר מפניה. אחרי ככלות הכול, למציאות אין קבוצת ביקורת, אך הדיון עצמו אינו מיותר והוויכוח ודאי יימשך, לפחות עד בוא השלום, או חלילה פורענות שתדחק את קודמותיה לתהום הנשייה.

רשימת מקורות

בן-פורת, ישעיהו, גפן, יהונתן, דן, אורי, הבר, איתן, כרמל, חזי, לנדאו, אלי, תבור, אלי (1974). *המחדל*. תל-אביב: הוצאה מיוחדת.

ברטוב, חנוך (2002). *דדו – 48 שנה ועוד 20 יום* (כרך א'). תל-אביב: דביר.

גולן, שמעון (2013). *מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים*. תל-אביב: מערכות.

גיא, כרמית (1998). *בר-לב: ביוגרפיה*. תל-אביב: עם עובד.

גרסמן, דוד (2008). *אשה בורחת מבשורה*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

ידלין, עמוס (2003). *מלחמת יום הכיפורים ולקחייה*. תל-אביב: משרד הביטחון.

מיכאל, סמי (2011). *מעוף הכרבורים*. תל-אביב: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
נבו, אשכול (2011). *נוילנד*. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
פלס, קרן (2012). *עקודים*. תל-אביב: ידיעות אחרונות.
קראוס-ויינר, אורלי (2001). *כמעט מושלם*. ירושלים: כתר.
שיף, זאב (1974). *רעידת אדמה באוקטובר*. תל-אביב: זמורה-ביתן.

